

DOI

УДК 94(47-57):[316.4.063.7:323.15(=112.2)]

Галина Стародубець
докторка історичних наук,
професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

**РЕПРЕСИВНІ ПРАКТИКИ
СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ В 1930-х РОКАХ
ПРОТИ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ
(за документами Державного архіву Житомирської області)**

Анотація. Мета роботи — на підставі документів Державного архіву Житомирської області розкрити форми і методи репресивної політики сталінського режиму в 1930-х роках стосовно національних меншин, зокрема німців. На прикладі конкретних архівно-слідчих справ репресованих мешканців німецьких колоній Житомирщини показати методи, використовувані слідчими ОДПУ–НКВС для створення фейкових контрреволюційних організацій з метою дискредитації та фізичного знищення найактивніших представників місцевої німецької громади. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, конкретизації, порівняння й узагальнення) і низки конкретно-історичних методів — історико-порівняльного, типологічного, системного та наративного. **Наукова новизна статті** полягає у введенні до наукового обігу нововиявлених архівних документів, доповнення уже відомої інформації про т. зв. «Німецьку фашистську військово-повстанську організацію» новими фактами, які доводять фейковість її існування. Вперше оприлюднено документи, які демонструють беззаперечний зв'язок між реалізацією більшовицькою владою т. зв. «куркульської» та «німецької» операцій в Житомирському регіоні, зокрема шляхом фальсифікації слідчими ОДПУ–НКВС справ про функціонування тут «німецьких контрреволюційних організацій». **Перспектива подальших досліджень** полягає в ширшому розгляді тематики сталінських репресій на Житомирщині крізь призму їх національної спрямованості. **Висновки.** Мешканці німецьких колоній Житомирщини стали одними із жертв сталінських репресій 1930-х років. На підставі сфабрикованих органами ОДПУ–НКВС кримінальних справ радянські німці обвинувачувалися в шпигунсько-контрреволюційній діяльності і піддавалися арештам як учасники антирадянських організацій, найбільш потужною з яких, за версією силових структур, була «Німецька фашистська військово-повстанська організація». Проведене нами дослідження дає підстави для виокремлення критеріїв відбору силовими структурами сталінського режиму потенційних жертв репресій на Житомирщині.

© Г. Стародубець, 2025

Ключові слова: сталінський режим; німці; Житомирщина; НКВС; терор; репресії.

В українській історії 1930-ті роки позначені кількома хвилями масштабних репресій сталінського режиму проти різних категорій населення. Умовно їх можна класифікувати за кількома ознаками: за соціальним походженням чи професійним статусом — селяни, робітники, інтелігенція; за національною та етнічною приналежністю — українці, поляки, німці, чехи та інші; політичними переконаннями — прихильники або опоненти більшовицько-радянської влади, т. зв. «антирадянські елементи». Зауважимо, що критерії відбору «антирадянських елементів» завжди вирізнялися гранично високим ступенем довільності. І, як слушно наголошує С. Кульчицький, — «боротьба з ним проводилася без дотримання навіть тих куцих правил, які були встановлені гумовою «революційною законністю»»¹. Глобальні широкомасштабні експерименти більшовицько-радянської влади, репресії і тотальне насилля зрівняли всі верстви населення в СРСР, незалежно від національного та соціального походження, в їхній безправності.

Актуальність досліджуваної нами проблеми посилюється, з одного боку, недостатнім вивченням її регіональних аспектів, а з іншого — необхідністю глибшого переосмислення природи сталінського репресивного режиму на тлі динамічного відновлення в РФ авторитаризму у формі рашизму та агресивного нав'язування російськими окупантами неосталінської моделі управління на тимчасово окупованих ними українських територіях.

Тема сталінських репресій на Житомирщині певною мірою знайшла своє відображення в працях українських дослідників. Однак, узагальнюючої праці, присвяченої радянській політиці терору 1930-х років проти волинських німців, досі немає. Чи не найширше особливості Великого терору в досліджуваному нами регіоні висвітлені в монографії Т. Рафальської. В окремому сюжеті наукової праці йдеться про «сфабриковану справу «Волинського фашистського центру», який нібито організував і направляв всю контрреволюційну діяльність німецького населення області»². Житомирська дослідниця Л. Гуцало торкається теми життя і діяльності німецької національної меншини Житомирщини крізь призму розгляду сталінської національної політики³. Національні операції НКВС в окремих районах теперішньої Житомирської області аналізу-

¹ *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. С. 588.

² *Рафальська Т.* «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.) : монографія. Житомир, 2012. С. 83.

³ *Гуцало Л.* Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) : монографія. Житомир, 2009. 228 с.

ються в публікації О. Бажана⁴. Спираючись на широку документальну базу, автор розкриває масштаби та механізм реалізації репресій в добу Великого терору. Інформацію про «Німецьку фашистську військово-повстанську організацію, яка нібито діяла на Волині і була керована Волинським фашистським центром, який знаходився у Житомирі», подає у своїй статті М. Лутай⁵. Становище німецької національної меншини в міжвоєнний період є предметом дослідження Б. Чирка, який вважає, що «активізація шовіністичних пропагандистських кампаній антинімецького спрямування, а також репресивних дій влади щодо етнічних німців в Україні відбувається в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму на початку 1930-х років»⁶. Загалом, історіографія теми становища німецької національної меншини в Україні в умовах сталінського режиму є доволі репрезентативною. Однак життя волинських німців у період репресивного тиску комуно-більшовицької системи в 1930-х роках потребує глибшого вивчення.

Джерельною базою нашого дослідження є архівно-слідчі справи репресованих представників німецької меншини Житомирщини, які зберігаються у фонді «Управління Служби безпеки України в Житомирській області» (Ф. Р-5013) Державного архіву Житомирської області. Нами опрацьовано та вперше введено до наукового обігу протоколи допитів осіб, заарештованих у 1934 та 1938 рр., які мешкали в місцях компактного проживання німців (колоніях) Червоноармійського (Пулинського), Ємільчинського, Володарськ-Волинського, Новоград-Волинського, Коростенського районів і свідків, покази яких були зібрані слідчими ОДПУ–НКВС у рамках ведення ними слідчих справ. Предметом вивчення стали справи: № 1098 (Про обвинувачення учасників Німецької фашистської військово-повстанської організації в Житомирській області), № 41 (Про обвинувачення Унгера Едуарда Христиновича, Унгера Олександра Христиновича, Гельмана Юліуса Карла-Олександровича, Загера Августа Готфрідовича, Лиске Едуарда Михайловича) і № 10851 (Про обвинувачення Загера Вільгельма Андрійовича та Кліншпона Самуїла Готлібовича). Опосередковану інформацію про загальні суспільні настрої, пропагандистські кампанії більшовицької влади, на тлі яких розгортали-

⁴ Бажан О. «Національні» операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр. : механізми реалізації та статистика // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2020. № 1. С. 5–48.

⁵ Лутай М. До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2006. Вип. 10. С. 159.

⁶ Чирко Б. Репресивна політика радянської влади щодо німецької етнічної групи України в умовах сталінського тоталітарного режиму (1920-ті – 1930-ті роки) // Гілея : науковий вісник. 2016. Вип. 112. С. 42–47.

ся масові репресії в регіоні, почерпнуто зі сторінок тогочасної місцевої преси, зокрема газети «Радянська Волинь».

Середина 1930-х років позначилася поступовим переходом від адміністративної політики коренізації до протилежної за своєю спрямованістю кампанії боротьби з націоналізмом. За підрахунками Б. Чирка, «впродовж 1933–1937 років було прийнято понад 30 «заборонних» постанов»⁷, спрямованих на обмеження прав національних меншин, ліквідацію національних територіально-адміністративних одиниць, закриття освітніх і культурних закладів, друкованих видань тощо. В рамках реалізації сталінським режимом нової національної політики постановою КП(б)У від 17 серпня 1935 р. «були ліквідовані Мархлевський польський, Пулинський німецький національні райони Житомирської області: Пулино було названо Червоноармійськ»⁸. Значну кількість мешканців цих районів було виселено в Казахстан, Сибір, північні регіони СРСР, або ж, у найліпшому разі, в східні області УРСР.

Доля тих, кому пощастило залишитися вдома, була не менш трагічною, ніж депортованих односельців. На тлі загострення міжнародної ситуації, викликаной посиленням реваншистських настроїв у Німеччині після приходу до влади націонал-соціалістичної робітничої партії на чолі з А. Гітлером, у Радянському Союзі все більшого розмаху набуває істерія «шпигуноманії», пошуку іноземних агентів, особливо в прикордонних регіонах, зокрема на Житомирщині. Об'єктами посиленої уваги більшовицьких каральних органів стають поляки і німці, яких звинувачують в антирадянській діяльності — шпикунстві на користь Польщі та Німеччини, створенні різного роду контрреволюційних організацій, шкідництві на підприємствах, у колгоспах і навіть школах тощо. Із метою нагнітання атмосфери підозрілості й страху тогочасні газети рясніють розлогими статтями і короткими повідомленнями про «деякі методи діяльності іноземних розвідувальних органів та їх троцькістської та правої агентури»⁹, «діяльність ворогів в Житомирському радіовузлі»¹⁰, «викриття радянською розвідкою фашистських шпигунів, диверсантів і шкідників»¹¹ тощо.

⁷ Чирко Б. Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур : репресії, депортації (1930-ті – 1950-ті роки) // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 79.

⁸ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. Київ, 2000. С. 168.

⁹ Про деякі методи діяльності іноземних розвідувальних органів та їх троцькістської та правої агентури // Радянська Волинь. 1937. № 166. 18 лип.

¹⁰ Ворожа рука діє в Житомирському радіовузлі // Радянська Волинь. 1937. № 168. 22 лип.

¹¹ Про підривну діяльність фашистських розвідок в СРСР і завдання боротьби з нею // Радянська Волинь. 1937. № 176. 1 серп.

3 березня 1937 р. на черговому пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято резолюцію «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів», яка, на думку дослідників сталінського режиму, «стала сигналом для розширення і посилення репресій проти соціально-чужих елементів (куркулів) і за національними лініями»¹², а оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. «відкрив шлях масових арештів осіб німецької національності»¹³. В короткий термін фабрикувалися кримінальні справи про викриття німецьких шпигунських, контрреволюційних, фашистських, антирадянських організацій, які, за переконанням Й. Сталіна, виступали «п'ятою колоною» і складали потенційну небезпеку для СРСР перед загрозою воєнної інтервенції. Розгорнута силовими органами «німецька операція» трактується в українській історіографії як «одна з наймасштабніших репресивних акцій проти німецького населення в роки «Великого терору» 1937–1938 років, яка охопила Дніпропетровщину»¹⁴, «німецьке населення Одеської»¹⁵, Житомирської¹⁶ областей.

Однією з таких «контрреволюційних» організацій, яка нібито діяла на території Житомирщини і викрита Житомирським УНКВС у 1938 р., була «Німецька фашистська військово-повстанська організація», ядром і основною соціальною опорою якої виступали представники місцевої німецької національної меншини. Як зазначалося в документах, вона «управлялася Волинським фашистським центром, розміщеним у Житомирі. До складу організації входили: емісар фашистської організації «Аусланддойче» Енслен, професор по туберкульозу та хворобам Гінце, резидент німецької розвідки, стоматолог Дорн, завідуючий хірургічним відділом лікар Нейман і лікар-рентгенолог Вейкерт. У відповідності до інструкцій німецького генштабу, завдання Волинського фашистського

¹² «Великий терор» в Україні : німецька операція. 1937–1938 рр. Збірник документів / упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк; редкол.: А. Айсфельд та ін. Київ, 2018. 1245 с.

¹³ Чирко Б. Політичні репресії та депортації етнічних німців України у 1930-х рр. // Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу : до 80-річчя трагедії. Збірник наукових праць. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 115.

¹⁴ Романець Н. «Винні у тому, що... німці» : репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.) // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій : збірник статей, персоналії. У 5 т. Дніпро, 2017. Т. 5. С. 52.

¹⁵ Чирко Б. Політичні репресії та депортації етнічних німців... С. 119

¹⁶ Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «Великого терору» на Житомирщині // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (15 березня 2012 р., м. Київ) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; ред. кол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 222–250.

центру полягало у створенні в районах штурмових загонів»¹⁷. Із метою виправдання арештів значної кількості людей за цією справою, один із місцевих кураторів державного терору, тодішній тимчасовий начальник II відділення III відділу УДБ УНКВС Попов стверджував, що «у цю організацію втягнуто контрреволюційно налаштованих німців, поляків, українських націоналістів, учасників політбанд, куркулів та інших ворожих елементів»¹⁸.

За даними, які наводить у своїй роботі М. Лутай, «по так званому Волинському фашистському центру в області було заарештовано 350 осіб німецької національності. Рішенням трійки при Житомирському облуправлінні НКВС від 20 вересня 1938 року всі 350 заарештованих були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу»¹⁹. Однак, згідно з архівними документами, 21 вересня 1938 р. трійкою при Житомирському облуправлінні НКВС було засуджено до страти щонайменше 36 осіб²⁰. Таким чином, встановлена натеper кількість страчених учасників міфічної «Німецької фашистської військово-повстанської організації», яка нібито діяла на території Житомирської області, становить 386 осіб.

У справі № 1098 Ф. Р-5013 Держархіву Житомирської області містяться анкети заарештованих, протоколи допитів, які, здебільшого, займають 6–8 аркушів друкованого або рукописного тексту, і витяги з протоколу № 2 засідання трійки при Житомирському ОУ НКВС від 21 вересня 1938 р. Особливий інтерес викликає «обвинувальний висновок по справі Німецької фашистської військово-повстанської організації слідчої справи № 105322» від 8 серпня 1938 р. за підписом тимчасового начальника II відділення III відділу УДБ УНКВС Попова²¹. Згідно з документом, одне з ключових завдань «Волинського фашистського центру» полягало в тому, щоб за вказівкою німецького генштабу в районах області, в селищах неподалік стратегічних залізничних магістралей формувати фашистські штурмові загони з метою «підготовки до повалення радянської влади на Україні, відторгнення останньої під протекторат Німеччини, встановлення диктатури шляхом інтервенції»²². Загалом, придумана в чекістських кабінетах мета цієї фейкової організації не вирізнялася своєю оригінальністю і цілком резонувала з традиційним обґрунтуванням для репресивних дій влади — діяльність представників національних меншин (насамперед німців чи поляків) на користь ворожих іноземних розвідувальних органів.

¹⁷ Держархів Житомирської обл. (Державний архів Житомирської області). Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 554–555.

¹⁸ Там само. Арк. 555.

¹⁹ Лутай М. Зазнач. твір. С. 160.

²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 1–2.

²¹ Там само. Арк. 553–583.

²² Там само. Арк. 378.

У всіх без винятку протоколах допиту заарештованих зафіксовано запитання: «Яку мету ставила ваша контрреволюційна організація?». Показово, що всі відповіді є однотипними, з використанням канцелярських мовних зворотів і штампів на кшталт — «наша контрреволюційна організація своєю ціллю ставила наступне [...]»²³, «фашистська військово-повстанська організація, членом якої я є, ставила своєю задачею [...]»²⁴. Очевидно, що допитувані відповідали завченими, або завчасу озвученими чи записаними фразами. Окрім стратегічної мети повалення радянської влади, практично в усіх відповідях йшлося про «організацію збройного повстання в тилу частин червоної армії, чим допомогти німецьким військам в період війни Німеччини з СРСР»²⁵, «ведення серед населення фашистської пропаганди, поширення чуток пораженьського характеру, вихваляння ладу фашистської Німеччини»²⁶, «підготовка із антирадянськи налаштованих осіб повстанських кадрів для боротьби проти радянської влади»²⁷ тощо.

Таблиця 1

Список членів сфальсифікованої НКВС «Німецької фашистської військово-повстанської організації» в Житомирській області, страчених за вироком трійки при Житомирському ОУ НКВС від 21.09.1938 р.²⁸

№ п/п	ПІП	Рік народ.	Місце проживання (район)	Рід занять	Соціальне походж.
1	Ганський Еріх Рудольфович	1914	Новоград-Волинський	вчитель	із селян
2	Фот Ернест Ернестович	1909	Новоград-Волинський	вчитель	із селян
3	Шпіцер Герберт Юліусович	1903	Радомишльський	голова сільради	із селян
4	Кін Герберт Данилович	1900	Новоград-Волинський	секретар сільради	із селян
5	Зауер Адольф Адольфович	1889	Червоноармійський	колгоспник	із куркулів
6	Бих Альберт Едуардович	1906	Червоноармійський	рахівник	з куркулів
7	Дрікель Густав Генріхович	1885	Андрушівський	робітник ліспромгоспу	із куркулів

²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 465.

²⁴ Там само. Арк. 414.

²⁵ Там само. Арк. 283.

²⁶ Там само. Арк. 562.

²⁷ Там само. Арк. 565.

²⁸ Там само. Арк. 263–552.

Продовження таблиці 1

№ п/п	ППП	Рік народ.	Місце проживання (район)	Рід занять	Соціальне походж.
8	Вінтерфельд Генріх Данилович	1898	Червоноармійський	одноосібник	із куркулів
9	Янц Густав Едуардович	1912	Новоград-Волинський	машиніст електростан.	із селян
10	Бітнер Еміль Емільович	1912	Новоград-Волинський	конюх	із куркулів
11	Термер Самуїл Іванович	1894	Новоград-Волинський	слюсар	із робітників
12	Андрес Фрідріх Іоганович	1905	Ємільченський	колгоспник	із селян
13	Бухард Теодор Густавович	1895	Малинський	агроном у колгоспі	із селян
14	Мільке Михайло Якович	1888	Барашівський	коваль у колгоспі	куркуль
15	Ренц Рудольф Фрідріхович	1893	Червоноармійський	колгоспник	із куркулів
16	Шимельфенік Веніамін Емільович	1909	Новоград-Волинський	машиніст електростан.	із селян
17	Клат Еміль Людвікович	1908	Червоноармійський	колгоспник	із куркулів
18	Дальман Фрідріх Адольфович	1890	Новоград-Волинський	бригадир колгоспу	середняк
19	Штовберт Альберт Вільгельмович	1876	Володарськ-Волинський	колгоспник	середняк
20	Нецель Фрідріх Готфрідович	1888	Новоград-Волинський	сторож у колгоспі	із селян
21	Ябс Едуард Людвікович	1882	Новоград-Волинський	колгоспник	із селян
22	Загер Вільгельм Августович	1900	Володарськ-Волинський	колгоспник	із селян
23	Кремнін Едуард Адольфович	1906	Троянівський	тесля	із куркулів
24	Лісовський Людвиг Іванович	1882	Новоград-Волинський	слюсар МТМ	із селян
25	Радчук-Редьков Прокопій Матвійович	1882	Ємільченський	колгоспник	куркуль
26	Пінкерт Леонід Йосипович	1912	Новоград-Волинський	слюсар на вузькоколії	зі службов.
27	Ессе Герберт Едуардович	1908	Червоноармійський	колгоспник	із куркулів
28	Муравський Едуард Антонович	1912	Житомир	штукатур	із куркулів

Закінчення таблиці 1

№ п/п	ПІП	Рік народ.	Місце проживання (район)	Рід занять	Соціальне походж.
29	Рубан Степан Степанович	1893	Новоград-Волинський	старший диспетчер	зі службов.
30	Фаст Давид Іванович	1917	Новоград-Волинський	учитель	із куркулів
31	Шлеєр Готліб Іванович	1894	Володар-Волинський	колгоспник	із селян
32	Гафке Карл-Август Германович	1885	Володар-Волинський	колгоспник	розкуркулений
33	Пунно Август Іванович	1901	Житомир	військовий викладач	зі службов.
34	Шимон Леонід Фрідріхович	1906	Червоноармійський	колгоспник	із середняків
35	Цербс Рудольф Юлісович	1893	Червоноармійський	конюх	із середняків
36	Ніколай Едмунд Емільович	1908	Червоноармійський	колгоспник	куркуль

Окрім національного, важливим чинником вибору жертв терору був критерій соціального минулого. Як видно з Табл. 1, лівова частка заарештованих мала «куркульське» походження. Оперуповноважений НКВС, котрий проводив допит, ставив запитання, відповідаючи на які, допитувані змушені були вказувати на прямий чи опосередкований зв'язок між своїм «членством» у «контрреволюційній організації» і родинними зв'язками з «куркульськими елементами». Це дає підстави для висновку, що «національну (німецьку) операцію» слід розглядати крізь призму «куркульської», яка їй передувала і «послугувала своєрідним «рушієм» і взірцем»²⁹, «заключним акордом соціальної чистки села»³⁰. Представники національних меншин, зокрема німці, чехи і поляки, які компактно проживали в окремих районах прикордонної Житомирщини, на зламі 1920–1930-х років потрапили під «каток» репресій, будучи звинуваченими у контрреволюційній діяльності, шкідництві, антиколгоспній агітації тощо. В період Великого терору вони були занесені в списки потенційних «ворогів народу», оскільки апіорі трактувалися владою «ворожими елементами».

Судячи з протоколів допиту, слідчі особливо не переймалися тим, щоб зібрати докази причетності підозрюваних у скоєнні злочину.

²⁹ Савін А. Етнізація сталінізму? «Національні» і «куркульська» операції НКВС у порівняльній перспективі // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. URL: <https://uamoderna.com/md/savin-stalinizm/> (дата звернення: 07.01.2025).

³⁰ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг, 2014. С. 345.

Доказовою базою, як правило, слугували зізнання самих звинувачених. У відповідях заарештованих на запитання слідчих міститься не просто інформація про склад сім'ї, професійну діяльність тощо, а оціночні судження — фактично звинувачення самих себе: «господарство моїх рідних було розкуркулено, що не могло не відобразитися на моїй ненависті до радянської влади, її керівників»³¹; «я був вороже налаштований проти радянської влади. У минулому куркуль. Два рідних брата заарештовані за контрреволюційну діяльність»³²; «якщо нас радянська влада образила і розкуркулила і хотіла вислати, то ми повинні проти неї боротися»³³. Фактично, самі звинувачувані визнавали свою вину перед більшовицько-радянською владою, трактуючи її як похідну самого факту свого соціального походження.

Можемо припустити, що свідомість цих людей перебувала в стані когнітивного дисонансу, коли вони змушені були узгоджувати для себе дві конфліктуючі установки: з одного боку, сприйняття себе як порядної людини, сім'янина, поважного члена спільноти, а з іншого — офіційно визнати справедливність висунутих репресивними органами звинувачень проти них, спираючись на сумний попередній досвід життя під радянською владою. Переконливим «аргументом» на користь останнього виступало фізичне насилля з боку агентів репресій. Аналізуючи суть сталінського державного терору, дослідники звертають увагу на «протиріччя між відсутністю не лише реальної провини жертви терору чи проступку, а й реальної зацікавленості відповідних правоохоронних органів у пошуку істини»³⁴. Вістря радянського правосуддя спрямовувалося не стільки на конкретну людину, скільки на певні соціальні групи, апріорі звинувачені у ворожому ставленні до панівного режиму, зокрема на радянських німців. Опосередкованим доказом тотального порушення представниками сталінських репресивних органів найелементарніших прав заарештованих є непоодинокі факти перекручування їхніх прізвищ у слідчих справах. Для прикладу, в матеріалах слідства Ябса Едуарда Людвіковича³⁵ він зазначається як «Ябс», тоді як сам Едуард Людвікович, підписуючи сторінки допиту, записує своє прізвище «Япс»; Рубан Степан Степанович у протоколі вироку записаний як «Русанов»³⁶; Цербс Рудольф Юлісович — як «Цербес»³⁷; Шпіцер Герберт Юлісович — як Шпацер³⁸.

Обтяжуючими обставинами для заарештованих членів міфічної «Німецької фашистської військово-повстанської організації» виступала на-

³¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 473.

³² Там само. Арк. 465.

³³ Там само. Арк. 321.

³⁴ *Слюсар В.* Насилля : соціально-філософська природа. Житомир, 2017. С. 231.

³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 152–153.

³⁶ Там само. Арк. 223, 648.

³⁷ Там само. Арк. 208, 644.

³⁸ Там само. Арк. 228, 623.

явність репресованих родичів і підтримка з ними зв'язків через листування. Переважна більшість із них під час допиту зізнавалися, що «має родичів, репресованих за контрреволюційну діяльність, з якими підтримує зв'язок антирадянського характеру»³⁹; «родичі, зокрема, рідна дочка і брат дружини, як куркулі вислані в Казахстан»⁴⁰; «обидва брати репресовані в 1930–1931 роках і вислані за межі України. І обидва померли у засланні»⁴¹. Очевидно, що слідчі НКВС мали завданням довести, що «контрреволюційна» діяльність заарештованих німців є логічним наслідком їхнього соціального та національного походження. Спілкування з репресованими родичами мало засвідчити наявність осередків антирадянського опору, керівництво якими здійснювалося з-поза меж області і навіть республіки. Зокрема, в окремих протоколах допитів йшлося про зв'язки підозрюваних нібито з їхніми «кураторами» з Казахстану.

Окремим пунктом звинувачень радянських німців були їхні родинні, або ж дружні зв'язки з людьми, які проживали в Німеччині. Під час допиту слідчі змушували заарештованих не тільки визнавати факт наявності родичів за кордоном, але й розповідати, «яку брехню писали в своїх листах по відношенню до СРСР і яку мету переслідували цією писаниною»⁴². У своїх відповідях допитувані стверджували, до прикладу, що «писав про важкі умови життя німецького населення, голодування, загалом брехав з метою, аби в Німеччині знали як погано живеться німцям і що вони готові захищати інтереси Німеччини»⁴³.

Увага працівників НКВС фокусувалася також на періодичності отримання т. зв. ««гітлерівської допомоги» учасниками Німецької фашистської військово-повстанської організації»⁴⁴. Йдеться про благодійницьку матеріально-фінансову підтримку, яку громадяни Німеччини та інших країн у 1933–1934 рр. надавали, передусім, громадам національних меншин, зокрема німців. Як зазначив А. Кудряченко, «Допомога надходила через Торгсин поштовими переказами, пакетами, бандеролями з продуктами, посівним насінням тощо. Так, у Німеччині допомогою голодуючим в Україні в той час опікувались такі організації: «Допомога братам, які бідують», «Фаст і брилліант», «Комісія по пересилці пакетів до СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я», «Союз закордонних німців» та ін.»⁴⁵. Грошові перекази в сумі 8–10 марок від своїх німецьких родичів

³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 564.

⁴⁰ Там само. Арк. 350.

⁴¹ Там само. Арк. 471.

⁴² Там само. Арк. 307.

⁴³ Там само. Арк. 306–307.

⁴⁴ Там само. Арк. 315.

⁴⁵ Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. Київ, 2008. С. 22.

час від часу отримували окремі мешканці Житомирщини, в т. ч. й ті, які значаться в документах аналізованих нами слідчих справ.

Благодійна діяльність закордонних організацій, налагодження комунікацій шляхом листування з радянськими громадянами викликали занепокоєння з боку більшовицької влади. Радянська сторона вбачала у цьому канал, яким велася антирадянська наклепницька пропаганда, що загрожувало державній безпеці. Впродовж першої половини 1934 р. тема обмеження закордонної допомоги німцям активно обговорювалася в різних державних інституціях. А «5 листопада 1934 р. ЦК ВКП(б) направив до місцевих партійних комітетів шифровану телеграму, в якій вимагав застосувати в німецьких районах репресивні заходи проти «активних контрреволюційно та антирадянськи налаштованих елементів, здійснити арешти, вислання, а злісних керівників засудити до розстрілу»⁴⁶. Реакцією представників місцевої влади на розпорядження вищого партійно-радянського керівництва стала організація масових арештів розповсюджувачів матеріальної допомоги.

Загальне уявлення щодо способів сталінського режиму обмежити витік інформації про реальний соціально-економічний стан в Україні за межі СРСР дають матеріали «Справи ДПУ УСРР по обвинуваченню Унгера Едуарда Христиновича, Унгера Олександра Христиновича, Гельмана Юліуса Карла-Олександровича, Загера Августа Готфрідовича, Лиске Едуарда Михайловича, датованої 19 січня 1934 року»⁴⁷. Цих чоловіків обвинувачували в тому, що вони нібито входили до складу німецької націоналістичної організації під керівництвом волинського пастора Уле Г. І., яка з 1933 р. діяла в німецьких колоніях Ємільчинського, Володарського та Коростенського районів⁴⁸.

Зважаючи на катастрофічні наслідки політики колективізації 1932–1933 рр., цілком закономірно, що ОДПУ, фабруючи чергову кримінальну справу, мала на меті показати нібито злочинний характер цієї «Організації» і перекласти на неї вину за неефективну господарську діяльність колгоспів. За даними, які наводяться в матеріалах справи, «заарештовані складали основу її осередку в німецьких колоніях Ягоденка і Моїсеївка, де проводили антирадянську, контрреволюційну роботу, спрямовану на зрив усіх заходів партії і радянської влади на селі»⁴⁹. Вони обвинувачувалися й в тому, що «вступали до колгоспу з метою його розкладення, зриву колективізації, посівних кампаній і податкових зобов'язань»⁵⁰. Більше того, під тиском слідчого ОДПУ обвинувачені не тільки повідомляли факти «контрреволюційної» діяльності, але й давали їм потрібну

⁴⁶ Романець Н. «Винні у тому, що... німці»... С. 48.

⁴⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 78.

⁴⁸ Там само. Спр. 41. Арк. 70.

⁴⁹ Там само. Арк. 71.

⁵⁰ Там само. Арк. 73–74.

для слідства оцінку. Зокрема, О. Унгер на допиті 20 січня 1934 р. заявив, що «в результаті контрреволюційної діяльності осередку, членом якого я є в колонії Моїсеївка, колгосп ім. Карла Маркса працює дуже погано, колгоспники не виходять на роботу, працюють аби з ранку до вечора, коні погані і т. д.»⁵¹.

На відміну від інших «куркульських операцій», хвиля яких прокотилася Україною в першій половині 1930-х років, ця справа мала виразний національний характер, адже заарештовані обвинувачувалися у «проведенні різкої націоналістичної агітації, використовуючи для цього факти надання матеріальної допомоги німцям-колоністам німецькими благодійницькими організаціями через Київське німецьке консульство, поширенні чуток про швидке і неминуче падіння радянської влади на Україні і захоплення такої німцями»⁵². Завдяки діяльності організації, «майже всі мешканці колонії Моїсеївка отримували матеріальну допомогу з Німеччини»⁵³, що стало однією з основних причин переслідування більшовицькою владою найбільш активних організаторів процедури її отримання колоністами. Слідство в справі велося упродовж місяця — від 19 січня до 24 лютого 1934 р., дати винесення трійкою при колегії ОДПУ УРСР заарештованим вироку — ув'язнення в концтаборі строком на три роки⁵⁴. Керівник групи — пастор євангельсько-лютеранської церкви Август Загер був ув'язнений у виправно-трудоий табір терміном на п'ять років⁵⁵.

Кілька місяців потому, в травні цього ж року Житомирським РВ ОДПУ було відкрито ще одну схожу справу — «про обвинувачення Загера Вільгельма Андрійовича та Кліншпона Самуїла Готлібовича, учасників контрреволюційної фашистської групи, яка діяла в німецькій колонії Рудня-Фасова Володарськ-Волинського району»⁵⁶. Традиційно заарештовані обвинувачувалися у «веденні активної антиколгоспної агітації, підготовці позитивної громадської думки до загарбницьких планів фашистської Німеччини, поширенні у масових розмірах так званої «гітлерівської допомоги»»⁵⁷. Особлива увага слідчими ОДПУ акцентувалася на зв'язках підозрюваних із представниками німецького консульства. І обвинувачувані, і свідки по цій справі розповідали, що С. Кліншпон і В. Загер неодноразово возили до «Київського німецького консульства списки колоністів для отримання допомоги»⁵⁸. Звернемо увагу, що в документах цієї справи

⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 41. Арк. 44.

⁵² Там само. Арк. 72, 74.

⁵³ Там само. Арк. 48.

⁵⁴ Там само. Арк. 78.

⁵⁵ Там само. Спр. 10851. Арк. 23.

⁵⁶ Там само. Арк. 3.

⁵⁷ Там само. Арк. 55.

⁵⁸ Там само. Арк. 58.

фігурує «Волинська німецько-повстанська контрреволюційна організація», очільником якої нібито був уже засуджений в лютому 1934 р. Август Готфрідович Загер⁵⁹. Проте в матеріалах раніше згадуваної нами справи про контрреволюційну діяльність мешканців німецької колонії Моїсеївка, організація, яку очолював той самий А. Загер, називається просто «німецька націоналістична». Можна припустити, що, розкручуючи маховик репресій, чиновники місцевих структур ОДПУ–НКВС у службових кабінетах створювали міфічну контрреволюційну організацію, щоразу приписуючи їй, виходячи з політичної доцільності й кон’юнктури, нові цілі та завдання, паралельно розширюючи коло обвинувачених. У такий спосіб упродовж 1934–1938 рр. з’явилася міфічна «Німецька фашистська військово-повстанська організація», за звинуваченням у членстві якої було репресовано велику кількість реальних людей — волинських німців.

Отже, зміна вектора національної політики сталінського режиму в середині 1930-х років мала наслідком розгортання масових репресій проти радянських німців. Оскільки Житомирщина в міжвоєнний період була прикордонним регіоном, на тлі загострення міжнародної ситуації мешканці місцевих національних анклавів, зокрема колоній, стали предметом особливо пильної уваги НКВС. Антинімецькі репресії 1934–1938 рр. здійснювалися з метою ліквідації придуманих у кабінетах силових органів вогнищ шпигунсько-диверсійної роботи, контрольованих німецькою розвідкою. На Житомирщині жертвами сталінського терору стали представники німецької меншини, котрі мешкали в німецьких колоніях, що історично сформувалися тут ще з минулого століття. Співробітниками Житомирського УНКВС у рамках «куркульської» та «німецької» операцій фабрикувалися кримінальні справи проти членів міфічних контрреволюційних організацій, найпотужнішою з яких, за версією силових структур, була «Німецька фашистська військово-повстанська організація».

REFERENCES

1. Aisfeld, A. & Serdiuk, N. (Comps.); Aisfeld, A. et al (Eds.) (2018). *«Velykyi terror» v Ukraini : nimetska operatsiia. 1937–1938 rr.* [The «Great terror» in Ukraine : the German operation. 1937–1938]. Kyiv. 1245 s. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2020). «Natsionalni» operatsii NKVS na Kyivshchyni u 1937–1938 rr. : mekhanizmy realizatsii ta statystyka [«National» operations in Kyiv region in 1937–1938 : realization mechanisms and statistics]. In *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB, I*, 5–48 [in Ukrainian].
3. Chyrko, B. (2016). Represyivna polityka radianskoi vlady shchodo nimetskoï etnichnoi hrupy Ukrainy v umovakh stalinskoho totalitarnoho rezhymu

⁵⁹ Там само. Арк. 55.

(1920-ti – 1930-ti roky) [The soviet government's repressive policy towards the German ethnic group in Ukraine under Stalin's totalitarian regime (1920–1930)]. *Hileia*, 112, 42–47 [in Ukrainian].

4. Chyrko, B. (2017). Etnichni nimtsi Ukrainy i «folksdoiche» v konteksti polityky dvokh dyktatur : represii, deportatsii (1930-ti – 1950-ti roky) [Ethnic Germans in Ukraine and «the Volksdeutsche» in the context of the policies of two dictatorships : repression and deportation (1930 s – 1950 s)]. In *Istoriia nimtsiv Ukrainy* [History of the Germans of Ukraine, Proceedings of the Conference title] (pp. 74–93). Kyiv [in Ukrainian].

5. Chyrko, B. (2021). Politychni represii ta deportatsii etnichnykh nimtsiv Ukrainy u 1930-kh rr. [Political repressions and deportations of the ethnic Germans of Ukraine in the 1930 s.]. In *Deportatsiia etnichnykh nimtsiv Ukrainy u viddaleni raiony Radianskoho Soiuzu : do 80-richchia trahedii* [Deportation of ethnic Germans of Ukraine to remote areas of the Soviet Union : commemorating the 80th anniversary of the tragedy] (pp. 113–126). Kyiv [in Ukrainian].

6. Kapiichenko, L. & Timiriaiev, Ye. (2013). Osoblyvosti «Velykoho teroru» na Zhytomyrshchyni [Peculiarities the «Great terror» in Zhytomyr]. In *Politychni represii v Ukrainiskii RSR 1937–1938 rr. : doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR* [Political repressions in the Ukrainian SSR in 1937–1938 : research reflections and interpretations. To the 75th anniversary of the «Great Terror» in the USSR, Proceedings of the Conference title] (pp. 222–250). Kyiv [in Ukrainian].

7. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli* [The Red Challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kn. 2. Kyiv. 628 s. [in Ukrainian].

8. Rafalska, T. (2012). «Velykyi teror» na Zhytomyrshchyni (lypen 1937 – lystopad 1938 rr.) [The «Great Terror» in the Zhytomyr Region (July 1937 – November 1938)]. Zhytomyr. 180 s. [in Ukrainian].

9. Romanets, N. (2014). *Represyivna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939)* [The repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian village (1925–1939)]. Kryvyi Rih. 456 s. [in Ukrainian].

10. Romanets, N. (2017). «Vynni u tomu, shcho... nimtsi» : represii proty nimetskoï natsionalnoi menshyny Dnipropetrovshchyny (1920–1940 rr.) [«To blame because are the Germans» : repressions against the German national minority in Dnipropetrovs'k Region (1920–1940)]. In *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii* [Cities and villages of the Dnipropetrovsk region are in a vortex of political repression] (Vol. 5, pp. 29–84). Dnipro [in Ukrainian].

11. Savin, A. (2024). Etnizatsiia stalinizmu? «Natsionalni» i «kurkulska» operatsii NKVS u porivnialnii perspektyvi [Ethnicization of Stalinism? «National» and «Kulak» operations of the NKVD in comparative perspective]. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/savin-stalinizm> [in Ukrainian].

Halyna Starodubets

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Professor of the Department of the World History,

Zhytomyr Ivan Franko State University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

**REPRESSIVE PRACTICES OF THE STALINIST REGIME
IN THE 1930s AGAINST THE GERMAN NATIONAL MINORITY
(on the Documents of the State Archives of Zhytomyr Region)**

Abstract. The purpose of the work is to reveal the forms and methods of the Stalinist regime's repressive policy in the 1930s towards national minorities, in particular, Germans, on the documents stored in the State Archives of Zhytomyr Region. On the example of specific archival and investigative files of repressed residents of German colonies in the Zhytomyr Region, to show the methods used by investigators of the ODPU-NKVS to create fake counter-revolutionary organizations in order to discredit and physically destroy the most active representatives of the local German community. **The research methodology** is based on the use of general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, specification, comparison and generalization) and a number of specific historical methods, such as historical-comparative, typological, systematic and narrative. **The scientific novelty of the article** lies in the introduction of new archival documents into scientific circulation, supplementing the already known information about the so-called German fascist military insurgent organization with new facts that prove the fake nature of its existence. For the first time, materials have been published that demonstrate an undeniable connection between the implementation by the Bolshevik authorities of the so-called «kulak» and «German» operations in the Zhytomyr Region, in particular, by falsifying cases of «German counterrevolutionary organizations» by ODPU-NKVS investigators. **The prospect of further research** lies in a broader consideration of the topic of Stalinist repressions in the Zhytomyr Region through the prism of their national orientation. **Conclusions.** Residents of the German colonies of the Zhytomyr Region were among the victims of Stalin's repressions of the 1930s. On the basis of criminal cases fabricated by the ODPU-NKVS, Soviet Germans were accused of espionage and counterrevolutionary activities and arrested as members of anti-Soviet organizations, the most powerful of which, according to the security forces, was the German Fascist Military Insurgent Organization. Our study provides grounds for highlighting the criteria for the selection of potential victims of repression in the Zhytomyr Region by the security forces of the Stalinist regime.

Key words: Stalinist regime; Germans; Zhytomyr Region; NKVS; terror; repression.